

**Nowa nadzieja
w „płonącym świecie”**

Maciej Wojcieszak

Nowa nadzieja w „płonącym świecie”

Wizja perspektyw społeczeństwa zachodniorzymskiego
w świetle późnoantycznej łacińskiej literatury patrystycznej

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2025

Recenzent
dr hab. Stanisław Turlej, prof. UJ

Redaktor Wydawnictwa
Ewelina Ewertowska

Projekt okładki i stron tytułowych
Kaja Mucha-Król

Na okładce
Fragment ilustracji *Wandalowie pod wodzą Gejzeryka lądują na wybrzeżu Afryki*
w roku 428 (lub 429), autor nieznany, ok. 1900 r., litografia kolorowa
(z zasobów Wikimedia Commons)

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-704-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
1. Wprowadzenie	9
2. Cele pracy	14
3. Ramy chronologiczne	21
4. Baza źródłowa	22
5. Stan badań	25
6. Uwagi końcowe	29
 Rozdział 1. Etap pierwszy – nawrócenia na wiarę chrześcijańską	31
1.1. Paganie – zakorzenieni w tradycji i niechętni nawróceniu	33
1.2. Nawrócenia koniunkturalne	67
1.3. Chrzęścijanie w okowach pogańskiej obyczajowości	81
1.4. Żydzi – naród, który odrzuca Mesjasza	95
1.5. Judaizanci	116
1.6. Manichejczycy – kłótniwi hipokryci, namawiający chrześcijan do porzucenia Chrystusa	124
 Rozdział 2. Etap drugi – wizerunek idealnego chrześcijanina	139
2.1. Herezje jednym z najpoważniejszych problemów prawowiernego chrześcijanina. Kilka uwag o obrazie heretyków w łacińskiej literaturze patrystycznej	140
2.2. Wierzący prawdziwie w Chrystusa (zgodnie z nicejskim Credo)	156
2.3. Chwalący Boga w modlitwie i Eucharystii	163
2.4. Kierujący się w życiu ewangelicznym przykazaniem miłości, okazywaniem miłosierdzia oraz praktykujący jałmużnę	172
2.5. Inne wybrane cechy idealnego chrześcijanina	189

Rozdział 3. Droga ku Królestwu Niebieskiemu	197
3.1. Ambroży z Mediolanu	198
3.2. Chromacjusz z Akwilei	212
3.3. Augustyn z Hippony	217
3.4. Paweł Orozjusz	232
3.5. Sulpicjusz Sewer	243
3.6. Salwian z Marsylii	251
3.7. Inni łacińscy autorzy chrześcijańscy	260
3.7.1. Laktancjusz	260
3.7.2. Hilary z Poitiers	261
3.7.3. Filastriusz z Brescii	263
3.7.4. Faustyn	264
3.7.5. Aureliusz Prudencjusz Klemens	264
3.7.6. Maksym z Turynu	267
3.7.7. Hieronim ze Strydonu	270
3.7.8. Jan Kasjan	272
3.7.9. Eucheriusz z Lyonu	272
3.7.10. Paulin z Noli	274
3.7.11. Piotr Chryzolog	276
3.7.12. Quodvultdeus	279
3.7.13. Bonifacy	280
3.7.14. Oriencjusz	280
3.7.15. Leon Wielki	282
3.7.16. Hydacjusz	285
3.7.17. Sydoniusz Apolinary	286
3.7.18. Flawiusz Merobaudes	288
3.7.19. Julian Pomeriusz	289
3.7.20. Cezary z Arles	292
3.7.21. Dokumenty normatywne Kościoła w zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego	293
Zakończenie	297
Bibliografia	307

WYKAZ SKRÓTÓW

BA	– Bibliothèque Augustiniennes, Turnholiti 1933nn
BBKL	– Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon
BHL	– Bibliotheca Hagiographica Latina
BOK	– Biblioteka Ojców Kościoła, Kraków 1992nn
BP	– Biblioteca Patristica
BT	– Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. piąte poprawione, Poznań–Warszawa 1999
CCEL	– Christians Classics Ethereal Library
CCL	– Corpus Christianorum Series Latina, Turnholiti 1954nn
Cod. Th.	– Codex Theodosianus, http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/libero1.htm , dostęp 30.01.2024.
Coll. Divjak	– Augustinus, <i>Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae</i> , ed. J. Divjak, 1981, CSEL 88
CE	– Catholic Encyclopedia, 1907–1914 (suplement 1922)
CPG	– Canones Patrum Graecorum
CPL	– Clavis Patrum Latinorum – E. Dekkers, Turnholiti 1995nn
CSEL	– Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonae 1866nn
CSHB	– Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
GGM	– Geographi Graeci Minores, 1861–1882
MGH SRM	– Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Merovingicarum
MGH AA	– Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi

NBA	– Nuova Biblioteca Augustiniana
PG	– <i>Patrologia Graeca</i> – J. P. Migne, Parisiis 1857nn
PL	– <i>Patrologia Latina</i> – J. P. Migne, Parisiis 1844nn
PLS	– <i>Patrologiae latinae supplementum</i> , ed. A. Hamman, L. Guillaumin, Paris 1958nn
POK	– <i>Pisma Ojców Kościoła</i> , Poznań 1924nn
PSP	– <i>Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy</i> , Warszawa 1969nn
RAC	– <i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RE	– <i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SCh	– <i>Sources Chrétiennes</i> , 1943nn
SAEMO	– <i>Sancto Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera</i>
SCL I	– Akta Synodów od 50 do 381 r., wydane w ramach serii ŻMT 33
SCL II	– Konstytucje Apostolskie, wydane w ramach serii ŻMT 42
SCL III	– Kanony Ojców Greckich, wydane w ramach serii ŻMT 49
SCL IV	– Akta Synodów od 381 do 431 r., wydane w ramach serii ŻMT 52
SCL VI	– Akta Synodów od 431 do 506 r., wydane w ramach serii ŻMT 62
SCL XIV	– <i>Collectio Avellana</i> , wydane w ramach serii ŻMT 86
ŻM	– <i>Źródła Monastyczne</i> , Tyniec–Kraków 1993nn
ŻMT	– <i>Źródła Myśli Teologicznej</i> , Kraków 1996nn

WSTĘP

1. Wprowadzenie

Łacińscy autorzy chrześcijańscy, których analizowane relacje stanowią przedmiot rozważań w tej książce, żyli i tworzyli w określonych warunkach historycznych, co wywierało oczywisty wpływ na wyrażane przez nich opinie. Wspomniany kontekst wydarzeń (przede wszystkim proces rozpadu państwowości rzymskiej na Zachodzie) nie pozostawiał chrześcijańskich erudytów obojętnymi wobec różnorodnych zjawisk, mających wówczas miejsce. Z tego względu zasadne jest choćby krótkie zarysowanie obrazu epoki zwanej we współczesnej historiografii późnym antykiem¹.

Dzieje późnoantycznego Cesarstwa Rzymskiego były z punktu widzenia ekonomicznego, politycznego i społecznego czasem trudnym, szczególnie na Zachodzie w IV i V w., gdy doszło do procesu rozpadu państwowości². Od drugiej połowy IV w. wzrastało zagrożenie Imperium

¹ Na temat szczegółowej definicji, chronologii oraz postrzegania epoki późnego antyku zob. P. Brown, *The World of Late Antiquity AD 150–750*, New York 1971; A. Demandt, *Die Spätantike*, München 2007; A.D. Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565. The Transformation of Ancient Rome*, Edinburgh 2013; R. Pfeilschifter, *Die Spätantike. Der eine Gott und die vielen Herrscher*, München 2014; H. Elton, *The Roman Empire in Late Antiquity. A Political and Military History*, Cambridge 2018; J.-U. Krause, *Geschichte der Spätantike. Eine Einführung*, Tübingen 2018; S. Destephen, *L'Empire romain tardif 235–641 après J.-C.*, Malakoff 2021.

² Zagadnienie to doczekało się publikacji wielu prac, z których wymienimy tutaj najważniejsze: J. Vogt, *Upadek Rzymu*, Warszawa 1993; H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425*, Oxford 1996; B. Lançon, *Rome in Late Antiquity: CE 313–604*, Routledge

na granicach. Około 375 r. rozpoczęła się wielka wędrówka ludów³, której początek dały migracje z terenów Azji koczowniczych i wojowniczych Hunów. Kolejne plemiona, uciekając przed nimi, przekraczały Dunaj. Wśród plemion uchodzących przed Hunami znajdowali się m.in. Wizygoci pod wodzą Fritigerna. Zaczęli się osiedlać na terenach należących do Cesarstwa za zgodą rzymską, jednak po przybyciu kolejnych plemion wizygockich (bez zgody Imperium) traktowano ich coraz gorzej, co skutkowało powstaniem wizygockim oraz porażką armii rzymskiej w 378 r. pod Hadrianopolis w Tracji, gdzie zginął cesarz Walens. Archaiczny sposób walki Rzymian został poddany egzaminowi (którego nie zdali) przez zdecydowanie nowocześniejszą taktykę germańską. Klęska ta stanowiła ważny punkt zwrotny dla rzymskiej armii, ponieważ po Hadrianopolis siły Imperium nie zostały już w pełni odbudowane.

2001; B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2005; C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*, Oxford 2005; P. Heather, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, Poznań 2006; *Barbarzyńcy u bram Imperium*, red. S. Turlej, Kraków 2007; A. Goldsworthy, *The Fall of the West. The Slow Death of the Roman Superpower*, London 2010; N. Christie, *The Fall of the Western Roman Empire*, London 2011; F. Gasti, *Profilo storico della letteratura tardolatina*, Pavia 2013; M. De Jaeghere, *Les Derniers Jours: la fin de l'Empire romain d'Occident*, Paris 2014; *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century CE*, ed. J. Wienand, Oxford 2015; S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire. CE 284–641*, Blackwell, 2015; K. Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton 2017; H. Börm, *Westrom. Von Honorius bis Justinian*, Stuttgart 2018; M. Kulikowski, *Imperial Tragedy. From Constantine's Empire to the Destruction of Roman Italy AD 363–568*, London 2019.

³ Na temat migracji barbarzyńskich i ich konsekwencji w okresie późnego antyku (poza literaturą powyżej) zob. V. Postel, *Die Ursprünge Europas. Migration und Integration im frühen Mittelalter*, Stuttgart 2004; T.F.X. Noble, *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*, Routledge 2006; G. Halsall, *Barbarian Migrations and the Roman West 376–568*, Cambridge 2007; P. von Rummel, H. Fehr, *Die Völkerwanderung*, Stuttgart 2011; M. Mączyńska, *Świat z popiołów. Wędrówki ludów w Europie w IV i V wieku*, Warszawa 2012; M. Meier, *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien und Afrika vom 3. bis zum 8. Jahrhundert*, München 2019; *Die Völkerwanderung. Mythos – Forschung – Vermittlung*, hrsg. v. P. Geiss, K. Vössing, Göttingen 2021; K. Rosen, *Die Völkerwanderung*, München 2003, München 2023.

Cesarz Teodozjusz (który ustanowił w 380 r. chrześcijaństwo nicejskie *religio licita*) w 382 r. zawarł traktat *foederati* z Wizygotami. Otrzymali oni od Rzymian pieniądze, w zamian zobowiązując się do przysyłania żołnierzy na służbę w Imperium. Stanowiło to jedną z przyczyn postępującej barbaryzacji w rzymskiej armii. Teodozjusz na krótko złączył w jednym ręku władzę nad obiema częściami Cesarstwa, jednak za panowania jego synów – Arkadiusza i Honoriusza, utrwalił się podział na część wschodnią i zachodnią. Młodość i podatność na wpływy synów Teodozjusza nie czyniła z nich kandydatów na silnych i samodzielnych władców.

W 402 r. siedzibą cesarską została z powodów praktycznych Rawenna. 31 grudnia 406 r. Alanowie, Alamanowie, Burgundowie, Kwadowie, Swebowie, Wandalowie i inne plemiona przeszły po zamrzniętym Renie i wkroczyły do Galii. Następnie Swebowie i Wandalowie skierowali się w stronę Hiszpanii. Rzymianie musieli pogodzić się z obecnością najeźdźców na swoich terenach. W 408 r. po upadku i śmierci Stylichona (Wandala, który zrobił karierę w strukturach wojskowych i cesarskich Imperium) wizygocki wódz Alaryk I najpierw zajął Panonię i Noricum, a następnie, w 410 r., zdobył i złupił Rzym (poza kościołami, które objęte były prawem azylu). Porwał również córkę Teodozjusza i siostrę Honoriusza, Gallę Placydię. We wschodniej części Cesarstwa bieg wydarzeń jedynie obserwowano, w razie potrzeby dbając o bezpieczeństwo granic poprzez opłacanie się barbarzyńcom.

Rzymski Zachód rozpadał się, a prowincje zamieniały się w państwa rządzone przez barbarzyńców. W 429 r. Wandalowie pod wodzą Genzeryka najechali tereny rzymskiej Afryki, gdzie rok później utworzyli silne państwo. W połowie V w. Wizygoci zdomowali się w południowo-zachodniej Galii, a Ostrogoci w Panonii. Brytania znalazła się pod panowaniem Anglów, Sasów i Jutów. Ponadto huński wódz Attyła wkroczył do Panonii i Mezji, a następnie do Galii. Na Polach Katalaunijskich w 451 r. wódz rzymski Aecjusz wraz z ówczesnymi sojusznikami Rzymu, Wizygotami, zadali klęskę armii huńskiej i zmusili ją do wycofania się za Ren. W 452 r. Attyła najechał na Mediolan

i Akwileję, czym zagroził samemu Rzymowi, ale wrócił na północ za Dunaj po otrzymaniu pieniędzy od Rzymian. W „rozmowach pokojowych” pośredniczył jeden z najwybitniejszych Ojców Kościoła, biskup rzymski Leon Wielki. W 453 r. Attyla zmarł, a spory w Rawennie oraz chęć Walentyniana III przejęcia samodzielnie władzy spowodowały, że w 454 r. zamordowany został Aecjusz, a w 455 r. sam Walentynian III, będący ostatnim przedstawicielem dynastii teodozjańskiej. W tym samym roku Wandalowie zdobyli Rzym i łupili go przez dwa tygodnie.

Od 455 r. przez blisko dwadzieścia lat wpływowy Rycimer (potomek Sweba i Wizygotki) prowadził rozgrywki polityczne, zakulisowo kierując zachodnim Cesarstwem. Dane mówią same za siebie – rządziło wówczas dziewięciu cesarzy, z których pięciu zostało zabitych. Germanie, wykorzystując znaczne osłabienie władzy na Zachodzie i ambiwalentny stosunek Wschodu, zaczęli tworzyć samodzielnie funkcjonujące państwa – Wizygoci w południowo-zachodniej Galii i Hiszpanii, Ostrogoci w Panonii, a Alamanowie, Burgundowie i Frankowie w Galii. W 476 r., po detronizacji Romulusa Augustulusa przez Odoakra, ten ostatni odesłał insygnia cesarskie do Konstantynopola. Rządził z poparciem Senatu, chociaż oficjalnie państwem kierował cesarz Wschodu Leon, który zdecydował się w 488 r. poprosić wodza ostrogockiego Teodoryka o usunięcie Odoakra. W kampanii lat 489–493 został on pokonany, a wódz Ostrogotów założył państwo w Italii i tytułował się królem.

Spółeczeństwo rzymskie w IV i V w. – nie dość że narażone na migracje barbarzyńskie, często połączone z brutalnością i zaborem ziemi – wstrząsane było też konfliktami na tle religijnym⁴. Wprowadzanie religii chrześcijańskiej w IV w. n.e. na miejsce dawnych kultów pogańskich, a także spory wewnątrz samego chrześcijaństwa – często kończące się herezjami czy schizmami – nie poprawiały położenia, w którym znajdowało się Imperium. Dodatkowo nie zawsze pewna sytuacja ekonomiczna – szczególnie na Zachodzie, gdzie pojawiały się

⁴ Zob. *A Companion to Religion in Late Antiquity*, eds. J. Lössl, N.J. Baker-Brian, Malden 2018.

kolejne plemiona (otrzymujące obywatelstwo rzymskie), a prowincje odłączały się od Cesarstwa – również miała wpływ na postępującą słabość zachodniej części państwa rzymskiego⁵. Struktura społeczna była inna niż w okresie pryncypatu i wynikała ze skutków przemian kryzysu w III w. n.e., rozrastającej się administracji oraz migracji plemion barbarzyńskich wraz z wszelkimi tego konsekwencjami⁶. Społeczeństwo ewoluowało i często różniło się nawet w obrębie jednej warstwy, nie zawsze więc istniała zbieżność interesów. W przypadku wyższych warstw pochodzenie nie miało już takiego znaczenia jak w okresach wcześniejszych. Aparat administracyjny w Cesarstwie, a raczej jego rozmiary (i postępująca barbaryzacja Imperium), również nie ułatwiał sprawnego zarządzania państwem.

Stąd wydaje się, że z powodu wielości problemów nawarstwiających się w zachodnim Cesarstwie IV i V w. n.e. sformułowanie obecne w tytule książki – „płonący świat” – odpowiednio opisuje ówczesną sytuację, z którą mierzyli się ludzie zamieszkujący *Imperium Romanum* (zwłaszcza jego zachodnią część).

⁵ Zagadnienie obywatelstwa rzymskiego nadawanego barbarzyńcom w interesującym nas okresie poruszył R.W. Mathisen, *Peregrini, Barbari, and Cives Romani. Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire*, „The American Historical Review” 2006, Vol. 111, no. 4, s. 1011–1040. Na temat samych przemian społecznych na granicach północno-zachodnich Cesarstwa zob. *Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire: Beyond Transformation or Decline*, eds. N. Roymans, S. Heeren, W. de Clerq, Amsterdam 2016.

⁶ Na temat późnoantycznego społeczeństwa rzymskiego zob. G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 2011, s. 245–288 (literatura szczegółowa do 1983 r. w przypisach, s. 245–250); D. Boin, *A Social and Cultural History of Late Antiquity*, Hoboken 2018.

2. Cele pracy

Okres schyłku antyku był dla społeczeństwa rzymskiego czasem przełomowym, momentem, w którym doszło do kluczowych przemian politycznych, religijnych i społecznych. Coraz większe znaczenie zaczął zdobywać chrześcijański krąg kulturowy, wspierany od czasów Konstantyna Wielkiego przez panujących⁷. Późna starożytność pod wieloma względami stanowiła kres świata, jaki znali ówczesni Rzymianie. Rozpoczęły się wędrówki ludów, państwo rzymskie było trawione problemami i konfliktami niemal w każdej dziedzinie życia. Zbyt duży rozrost Imperium⁸, niespokojna sytuacja na granicach, wrogowie wewnętrzni i zewnętrzni – wszystkie te czynniki powodowały jego rosnącą słabość⁹. Destabilizujące społecznie były również niepokoje religijne, których przybywało wraz z postępującą chrystianizacją. Oczywiście przejawy kryzysu były w różnorakim stopniu dostrzegalne w obydwu częściach Imperium. W społeczeństwie rodziły się pytania o przyszłość. Rzeczywistość, w jakiej przyszło mu żyć, „płonęła”, a ludzie poszukiwali nowej nadziei. Analiza rozważań łacińskich pisarzy chrześcijańskich na ten temat stanowi zasadniczy przedmiot niniejszej rozprawy.

Głównym celem chrześcijańskich autorów zachodniorzymskich było utworzenie w pełni chrześcijańskiego społeczeństwa. Miała to być nowa droga dla całego społeczeństwa i każdego człowieka z osobna (nie

⁷ Ch.M. Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, Oświęcim 2015, s. 310–316. Możemy powiedzieć, że od początku panowania Konstantyna, który zwycięsko wyszedł z wojen o władzę po doświadczeniach tetrarchii, pozycja chrześcijaństwa wzrastała.

⁸ Mimo tego administracja nadal pracowała dość sprawnie. Jak zauważył wybitny francuski historyk Michel Banniard, przejście do pryncypatu do dominatu i dalej nie spowolniło w znaczący sposób pracy chociażby urzędników sądowych, na co jednym z wielu dowodów jest opracowanie *Kodeksu Teodozjańskiego*. Por. M. Banniard, *Geneza kultury europejskiej (V–VIII w.)*, Warszawa 1995, s. 35.

⁹ K. Christ, *Historia Cesarstwa Rzymskiego od Augusta do Konstantyna*, Poznań–Gniezno 2016, s. 609–613.

tylko tych żyjących na terenach, gdzie analizowani twórcy prowadzili działalność), co bezpośrednio wynikało z wiary i zasad ewangelicznych. Niewątpliwie miał na to wpływ rozpad państwowości rzymskiej na Zachodzie.

Wyróżniliśmy dwa etapy poprzedzające realizację tego celu w społeczeństwie zachodniorzymskim. Etap pierwszy (rozdział pierwszy) stanowiło nawrócenia na wiarę chrześcijańską. W rozdziale ukazano obraz nawróceń, jaki prezentowali analizowani autorzy. Celem intensywnego nawracania była walka o jak największą liczbę zbawionych w przyszłości. Niektórzy autorzy widzieli w tragicznych wydarzeniach, jak klęski czy najazdy barbarzyńskie, zapowiedź nadchodzącego końca świata¹⁰. Rozdział podzieliliśmy na podrozdziały dotyczące pogan, Żydów i manichejczyków. W osobnych podrozdziałach: chrześcijanie w okowach pogańskiej obyczajowości oraz nawrócenia koniunkturalne, przedstawiono różnice pomiędzy tymi dwoma zjawiskami. Chrześcijanie pozostający w okowach obyczajowości pogańskiej wierzyli w Boga, ale wciąż byli głęboko osadzeni w tradycjach, obyczajach i zwyczajach wywodzących się z dawnych kultów, często dostosowując je do chrześcijańskich czy mieszając z nimi. Nawrócenia koniunkturalne zaś polegały na rzekomym nawróceniu się, wynikającym jednak z chęci uzyskania różnych korzyści. Oczywiście to wyłącznie definicje i pamiętać musimy, że obie te postawy jak najbardziej mogły się przenikać. Postanowiliśmy jednak wyodrębnić i opisać obie jako osobne zagadnienia.

Etap drugi (rozdział drugi) zawiera rozważania o wizerunku idealnego chrześcijanina, który pragnęli wykreować łacińscy pisarze chrześcijańscy. W wypadku pomyślnej realizacji etapu pierwszego, zakończonej powszechnym nawróceniem, konieczne było, aby wierni prowadzili życie zgodne z modelem idealnego chrześcijanina. Naturalnie propagowanie takiego wizerunku nie wymagało *sine qua non* powszechnego nawrócenia.

¹⁰ L. Spera, *Roma, gli imperatori e i barbari nel V secolo* [w:] *Potere e politica nell'età della famiglia Theodosiana* (395–455). *I linguaggi dell'impero, le identità dei barbari*, a cura di I. Baldini, S. Cosentino, Bari 2013, s. 164–193.

Oba wymienione etapy jak najbardziej można było wprowadzać równolegle. Uznaliśmy jednak, że logiczne będzie przedstawienie wpierw obrazu nawróceń, a następnie modelu idealnego wyznawcy Chrystusa. Rozdział drugi podzielony został zgodnie z cechami, które wyróżniać miały idealnego chrześcijanina, szczególnie eksponowanymi w materiale źródłowym. Zaczęliśmy rozdział nieszablonowo, od podrozdziału omawiającego jedno z najpoważniejszych zagrożeń dla nawróconych i dążących do ideału chrześcijan, czyli herezji. Przedstawiamy obraz heretyków tworzony przez autorów analizowanych tekstów. Stanowi to paradoksalnie omówienie jednej z cech idealnego chrześcijanina, zarysowanej w odwrócony sposób – poprzez zasygnalizowanie, czego najbardziej powinien chrześcijanin unikać.

Późnoantyczny Kościół nicejski prowadził walkę z herezjami i wszelkimi odstępami od nicejskiej wiary¹¹. Co ciekawe, wielu przedstawicieli herezji uznawało inne ruchy, w tym nicejczyków, za herezję ze swojego punktu widzenia, siebie samych zaś za ortodoksę. Działalność „anty-heretycka” w IV i V w. miała wpływ na wyjątkowo pejoratywny obraz heretyków w literaturze patrystycznej.

Dużym problemem w klasyfikacji herezji i schizm są ruchy wywodzące się od Ariusza. Zwolenników tych ruchów w źródłach określano najczęściej jako arian, lecz faktycznie nimi nie byli, choć ich geneza była związana z modyfikacją poglądów Ariusza. Niektóre z grup uznały go za zdrajcę poglądów, ponieważ porozumiał się z biskupami i cesarzem na soborze nicejskim w 325 r. Doszło wówczas do rozłamu¹² i „prawdziwy” arianizm, jak zauważa Dariusz Spychała, powinno określać się mianem anomeizmu. Poglądy zaś Ariusza i jego podejście do kwestii

¹¹ Na temat rozróżniania herezji i schizm por. Ch. Pietri, *L'hérésie et l'hérétique selon l'Église romaine (IVe–Ve siècles)* [w:] *Eresia ed eresologia nella chiesa antica. (XIII incontro di studiosi dell'Antichità cristiana. Roma, maggio 1984)*, Roma 1985, s. 867–887; M. Szram, *Varii errores qui ab origine mundi emerunt. Zakres semantyczny terminu „herezja” w Diversarum hereseon liber* Filastriusza z Brescii, „Vox Patrum” 2017, R. 37, t. 68, s. 315–317.

¹² Na ten temat pisał m.in. Rufin z Akwilei w swojej kontynuacji *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei. Por. Rufinus Aquileiensis, *Historia Ecclesiastica* I, 13, PL 21.

Trójcy Świętej nazywa się wyznaniem homejskim. Pojawiły się ponadto modyfikacje poglądów osób zaliczanych do obozu ariańskiego (antynicejskiego). Poglądy Ariusza i jego kontynuatorów znacznie wpłynęły na stanowisko Kościoła nicejskiego w kwestii doktryn i dogmatów¹³. Łacińscy autorzy chrześcijańscy nie czynili podziałów na szczegółowe kwestie przynależności konfesyjnej, tylko arianami nazywali wszystkich, którzy sprzeciwiali się postanowieniom I soboru nicejskiego. My w niniejszej rozprawie rekonstruujemy obraz tworzony przez chrześcijańskich erudyków, dlatego też będą się w niej przewijać określenia „arianie” lub „ariański” w przypadku opisywania rzeczywistości widzianej przez analizowanych autorów. Zazwyczaj jednak staramy się używać pojęcia „obóz ariański” lub „antynicejski”.

Na drugim biegunie znajdowali się chrześcijanie nicejscy, czyli ci, którzy żyli w zgodzie z postanowieniami I soboru w Nicei, określani mianem „nicejczyków”, „katolików” lub „obozem nicejskim”. Jednym z największych problemów związanych ze źródłami powstałymi wśród przedstawicieli obozu ariańskiego jest to, że często oni właśnie siebie uznawali za „katolików” czy „ortodoksów”, a nicejczyków za „heretyków”¹⁴. Poparcie przez Teodozjusza I Kościoła nicejskiego wraz z jego wszystkimi dekretemi poprawiło przede wszystkim sytuację wyznawców nicejskiego Credo. Ustalono, które poglądy należy uważać za słuszne z punktu widzenia władzy państwowej (pamiętajmy, że

¹³ Na ten temat por. D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395)*, Bydgoszcz 2007, s. 17–41 (na temat wszystkich modyfikacji poglądów Ariusza); idem, *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020; idem, *Przynależność konfesyjna Ostrogotów za Teodoryka Wielkiego. Między Kościołem plemiennym a powszechnym [w:] Skryptorium. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Nowakowskiemu*, red. D. Dąbrowski, D. Karczewski, M.G. Zieliński, Bydgoszcz 2021, s. 329–341.

¹⁴ Dotyczyło to zresztą wszystkich ruchów heretyckich wewnątrz chrześcijaństwa, które siebie uznawały zawsze za Kościół powszechny, czyli katolicki. Por. D. Spychała, *Anomeizm...*, s. 183.

zwolennicy obozu arianckiego nadal po decyzji Teodozjusza uważali swoje poglądy za ortodoksyjne)¹⁵.

Dwa wymienione etapy: powszechne nawrócenie oraz wykreowanie modelu idealnego chrześcijanina (nicejczyka), stanowią niezwykle ważne wprowadzenie w rozważania o perspektywach społeczeństwa zachodniorzymskiego (rozdział trzeci). Społeczeństwo to miało stać się w pełni chrześcijańskie i oczekiwać nadejścia Królestwa Niebieskiego, a działalność chrystianizacyjna oraz kreowanie wizerunku idealnego chrześcijanina niewątpliwie temu służyły.

Analizowani autorzy widzieli w tym nie tylko element dydaktyczny, ale nade wszystko ściśle wiążący się z ideologią chrześcijańską. Pouczając wiernych, przygotowywali społeczność chrześcijańską na Paruzję i sprowadzenie rządów Bożych na Ziemię. Życie chrześcijanina, który miał pielęgnować w sobie cnoty, a także postępować zgodnie z doktryną i ideałami ewangelicznymi, miało w powszechnym rozumieniu stopniowo przybliżać tak oczekiwane Królestwo Niebieskie.

W IV w. zaczęto inaczej postrzegać rolę władcy w formującym się chrześcijańskim państwie, co też miało wpływ na rozwój perspektyw kreślonych przez łacińskich pisarzy chrześcijańskich¹⁶. Nowa religia wprowadzała całkowicie odmienny od dotychczasowego sposób patrzenia na władzę i społeczeństwo, niemal rewolucyjnie zmieniający dotychczas obowiązujące reguły. Co istotne dla epoki późnego antyku, biskupi zwiększyli swoje wpływy w państwie oraz w społeczeństwie. W związku z tym rządzący, podejmując decyzje, byli zobowiązani przynajmniej uwzględniać (nawet w niewielkim stopniu) poglądy i postawy biskupów

¹⁵ Na Zachodzie chrześcijaństwo nicejskie cieszyło się dużym poparciem od czasów soboru nicejskiego (wyłączając oczywiście panowania cesarzy o poglądach homejskich lub pogańskich). Por. *ibidem*, s. 193.

¹⁶ Na temat nowej definicji panującego w Rzymie por. H. Drake, *Speaking of Power: Christian Redefinition of the Imperial Role in the Fourth Century* [w:] *Contested Monarchy...*, s. 291–308.

chrześcijańskich¹⁷. Oczywiście dotyczyło to także wizji przyszłego społeczeństwa rzymskiego. Idealnie nową rzeczywistość podsumował cesarz Teodozjusz I w liście (datowanym na lata 384–388) do Cynegiusza, prefekta pretorium Wschodu: „[...] dawny porządek całego świata został odmieniony [...]”¹⁸. W efekcie tych zmian należało także zastanowić się nad nowym modelem społeczeństwa, za co odpowiedzialna miała być kościelna hierarchia wraz z panującym.

Obrazowi perspektyw rozwijających się po utworzeniu nowego typu społeczeństwa chrześcijańskiego poświęciliśmy rozdział trzeci, dzieląc go chronologicznie według pism analizowanych autorów, poczynawszy od Ambrożego z Mediolanu, Augustyna z Hippony, Chromacjusza z Akwilei, Pawła Orozjusza, Sulpicjusza Sewera, Salwiana z Marsylii, Sydoniusza Apolinarego oraz innych łacińskich autorów chrześcijańskich, którzy tego zagadnienia nie poruszali już tak obszernie.

Wspomniani pisarze analizowali szanse przetrwania społeczeństwa rzymskiego. Wiele z nich było podobnych, a nawet identycznych w brzmieniu, stanowiąc świadectwo wypracowanego podejścia do coraz bardziej zauważalnych zmian w społeczeństwie, a także świadcząc o tworzeniu jednej obowiązującej chrześcijan linii przekonań. Była to dla autorów chrześcijańskich jedyna słuszna droga, aby stworzyć nowe społeczeństwo, w pełni chrześcijańskie. Pomagał w tym upadek starych struktur, bacznie przez nich obserwowany.

Ten punkt widzenia nie był niczym nowym w świecie antycznym. Bardzo mocno, co dziwić nie powinno, pobrzmiewają tu echa apokalipsy żydowskiej, która narodziła się w III–II w. p.n.e. w środowiskach judaistycznych i naukowych ptolemejskiej Aleksandrii. Pierwsi żydowscy autorzy apokalipsy, żyjący w trudnym dla Narodu Wybranego czasie, pragnęli ukazać odbiorcom i swoim współwyznawcom, że zostaną oni wynagrodzeni po śmierci przez zapowiadany w Starym Testamencie

¹⁷ Na temat politycznej roli biskupów w Cesarstwie Rzymskim w IV w. por. R. Haensch, *Die Rolle der Bischöfe im 4. Jahrhundert. Neue Anforderungen und neue Antworten*, „Chiron” 2007, Bd. 37, s. 153–181.

¹⁸ *Collectio Avellana* 2a, 3, CSEL 35/1. Cyt. polski za: SCL XIV, s. 41.

tryumf Jahwe¹⁹. Jednym z najlepszych przykładów są słynne *Wyrocznie sybillińskie*, w których trzeciej księdze czytamy, że mimo wszelkich nieszczęść napotykanych przez naród wybrany podczas zbliżającego się końca czasów Bóg nagrodzi wiernych, ukarze występnych, a pokój będzie powszechny²⁰. Późnoantyczni pisarze chrześcijańscy wpisywali się zatem w ogólnie znany w religiach antycznych kanon literacki, powtarzając pewne schematy i uzupełniając je o coraz silniejszy wydźwięk chrześcijański. Nowością w porównaniu do innych religii był powstający silny instytucjonalizm chrześcijaństwa oraz to, że do perspektywy Królestwa Niebieskiego prowadzić miały dwa etapy, którymi objęta docelowo powinna zostać cała ludzkość. W tej walce liczyła się każda dusza i przekonywać należało do chrześcijaństwa (a przede wszystkim do katolicyzmu) wszystkich.

Jedną z zasadniczych kwestii kreślonych przez łacińskich pisarzy patrystycznych pozostawała pozycja religii katolickiej (nicejskiej) w Imperium oraz poza jego granicami. Była to sprawa problematyczna, o której już wspominaliśmy. W tym miejscu pragniemy podkreślić, że opieramy się na źródłach, których autorzy byli związani z Kościołem

¹⁹ J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination. An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids 1998, s. 3–6; S.L. Cook, *The Apocalyptic Literature (Interpreting Biblical Texts)*, Nashville 2003, s. 19–38; A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i mit w greckiej literaturze świata hellenistycznego*, Warszawa 2008, s. 290–298; A.P. Jassen, *Scriptural Interpretation in Early Jewish Apocalypses* [w:] *The Oxford Handbook of Apocalyptic Literature*, ed. J.J. Collins, New York 2014, s. 69–84; F. Flannery, *Dreams and Visions in Early Jewish and Early Christian Apocalypses and Apocalypticism* [w:] *The Oxford Handbook of Apocalyptic Literature...*, s. 104–121.

²⁰ *Oracula Sibyllina III*, 743–792 [w:] *The Sybilline Oracles*, translated from greek and english blank verse by M.S. Terry, New York 1890, <https://tinyurl.com/yhe4sny8>, dostęp 22.05.2020. Na temat wyroczni sybillińskich por. R. Buitenwerf, *Book III of the Sybilline Oracles and its Social Setting*, Leiden–Boston 2003, s. 303–390; A. Gillmeister, *Strażnicy ksiąg sybillińskich. Collegium viri sacris faciundis w rzymskiej religii publicznej*, Zielona Góra 2009, s. 23–56; R. Piętka, *Profetyzm i historia. Temat Sybilli w literaturze dawnej i dwudziestowiecznej* [w:] *Narracja, historia, fikcja. Dawne kultury w historiografii i literaturze*, red. Ł. Grzymacher, Warszawa 2009, s. 169–180.